

EVANGELIKŲ IŠTRĖMIMAS IŠ ZALCBURGO IR JŲ PRIĖMIMAS BEI APGYVENDINIMAS PRŪSIJOJE*

Bernhart Jähnig

ANOTACIJA

Dar XVIII a. Zalcburgo arkivyskupas Firmianas savo įtakos zonoje siekė įtvirtinti kontrreformaciją. Nesulaukęs valstiečių paramos, 1731–1732 m. jis maždaug 20 000 vietos gyventojų jėga priverė palikti Zalcburgo arkivyskupiją. Pirmiausia tai užprotestavo Imperijos evangeliškieji luomai. Tuomet Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas I pakvietė iš tėvynės išvartus zalcburgiečius atvykti į jo karalystę. Apie 16 000 išvartųjų kvietimą priėmė ir, stebint visuomenei, per Berlyną atvyko į vėliau Rytų Prūsija pavadintą kraštą. XVIII a. pr. dėl bado ir ypač Didžiojo maro buvusi Prūsijos hercogystė neteko maždaug trečdalis gyventojų, o ypač nukentėjo rytinė šalies dalis. Karaliui Frydrichui Vilhelmui I, vykdančiam šalies ištuštėjusių teritorijų apgyvendinimo programą, galimybė priimti tėvynės netekusius zalcburgiečius buvo tarsi Dievo dovana. Apgyvendinti jų atskirais kaimais – ypač šalies šiaurės rytuose – galimybės nebebuvo, todėl jie įkurdinti šalia kitų, anksčiau atvykusių, kolonistų. Organizaciniu požiūriu jie vis dėlto sudarė koloniją („Colonie“), kurioje dar ilgai buvo puoselėjamas bendruomeniškumo jausmas, kol XIX a. pab. jų palikuonys asimiliavosi su vietiniais gyventojais, perimdami ir jų tarmę.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: apgyvendinimas, Zalcburgo arkivyskupas Firmianas, Evangelikų bažnyčia, zalcburgiečiai, ištrėmimas.

ABSTRACT

As early as the 18th c., Archbishop Firmian of Salzburg sought to establish counter-Reformation in the area of his influence. As he failed to get any support from peasants, in 1731, he forcefully made about 20,000 of the local residents leave the Archdiocese of Salzburg. The Evangelical population of the Empire were the first to protest against that. Then, King of Prussia Friedrich Wilhelm I invited those displaced from home to come to his kingdom. About 16,000 of them accepted the invitation and, observed by the public, via Berlin arrived in the land later called East Prussia. In the 18th c., due to the famine and especially the Great Plague, the former Duchy of Prussia had lost about one third of its population, and the eastern region of the country was struck especially hard. For King Friedrich Wilhelm I, who was implementing the programme of repopulation of the deserted areas of his country, the opportunity to accommodate the Salzburgers deprived of their homeland was like a gift from God. It was impossible any more to accommodate them in individual villages, especially in the north-eastern part of the country, however, they still formed a colony (Colonie) which had for a long time cherished the sense of community, before in the end of the 19th c. their descendants assimilated with the local population and adopted their dialect.

KEY WORDS: accomodation, Archbishop Firmian of Salzburg, the Evangelical Church, Salzburgers, exile.

*Prof. dr. Bernhart Jähnig, Berlyno laisvojo universiteto Garbės profesorius
Karolinenstraße 1, D-14165 Berlin, Deutschland
El. paštas: bernhart.jaehnig@t-online.de*

Dar ankstyvuosiu Reformacijos laikotarpiu tikėjimo klausimas lėmė bent jau netiesioginius santykius tarp Zalcburgo ir Prūsijos. Paulius Speratus (*Paul Speratus*), jaunystėje kurį laiką pamokslavęs evangelikams Zalcburge, vėliau su reformatoriaus Martino Lutherio (*Martin Luther*) rekomendacija tapo hercogo Albrechto rūmų pamokslininku, o nuo 1529 m. garsino Prūsiją kaip Pamedės (vok. *Pomesanien*) evangelikų vyskupas¹. Keletas terminų paaiškinimų: kalbant apie Zalcburgą

* Ankstesnė čia publikuojamo straipsnio versija paskelbta vokiečių kalba: JÄHNIG, Bernhart. Vertreibung, Aufnahme und Ansiedlung der evangelischen Salzburger Emigranten in Preußen. *Preußenland*, Neue Folge 3, 2012, S. 14-31.

¹ Plg. STUPPERICH, R. Dr. Paul Speratus, der „streitbare“ Bischof von Marienwerder. *Beiträge zur Geschichte Westpreußens*, 1983, Bd. 8, S. 159-182.

omenyje turima arkivyskupija, kurioje arkivyskupas buvo ir pasaulietinis šalies valdovas, nors jo arkivyskupystės teritorija buvo gerokai didesnė². Prūsija vadinama buvusi Prūsijos kunigaikštystė, susiformavusi iš buvusio Vokiečių ordino valstybės likučių ir 1701 m. tapusi karalyste³. Sąvoka *Rytų Prūsija* pradėta vartoti tik 1772 m. įkūrus Vakarų Prūsiją⁴, todėl ją vartoti zalcburgiečių atvykimo laikais, t. y. 1732 m., yra anachronizmas.

Reformacijos šalininkų Zalcburge, kaip rodo minėto Pauliaus Speratus pavyzdys, buvo nuo pat Reformacijos pradžios. Jie išsilaikė iki XVIII a. pr. Įvairių arkivyskupų kontreformacinės pastangos, ypač siekiai įgyvendinti Tridento nutarimus, Zalcburgo mieste turėjo itin didelį pasisekimą. O kalnų regionuose gyvenę valstiečiai daugiausia buvo evangelikai. Pinzgau bei Pongau net ir 1731–1732 m. vis dar buvo daugiausia evangelikų turintys regionai. Jų gyventojai buvo nuolat persekiojami. Persekiojimo priemonės buvo bažnytinės vizitacijos ir įvairių katalikų vienuolių ordinų misijos. Kitaip nei miesto gyventojams, kaimiečiams kur kas geriau pavykdavo nuslėpti savo tikėjimą. Iš pradžių net susidarė įspūdis, kad evangelikai tyliai pakenčiami, tačiau kita vertus, nuolat pasitaikydavo pavienių žmonių ištremimų. Pateiksime du mus dominančių įvykių priešistorės pavyzdžius, įvykusius maždaug pusšimtį metų anksčiau ir vertintinus kaip pirmuosius evangelikų tremties ženklus.

Netoli Zalcburgo, kuris buvo arkivyskupijos rezidencija su katedra, yra ekonomiškai svarbus druskos kasyklomis garsėjantis Diurnbergas (vok. *Dürrnberg*). Buvo gana plačiai žinoma, kad ten dirbantys kalnakasiai išpažįsta evangeliškąją krikščionių tikėjimo formą⁵. XVII a. 9-ajame dešimtm. jie tapo intensyvių mėginimų atversti į katalikų tikėjimą taikiniu, tačiau visos pastangos buvo bevaisės. Dėl šios priežasties iki 1691 m. iš šalies ištremta daugiau negu 60 žmonių, o dėl suprantamų priežasčių katalikų vadovybė uždraudė pasiimti vaikus ir parduoti turtą. Tarp diurnbergiečių buvo ir dvasinis evangelikų vadovas Josephas Schaitbergeris (Joseph Schaitberger, 1658–1733)⁶, Zalcburgo evangeliškams žinomas kaip tremtinių giesmės (*Exulantenlied*) autorius. Jis pasitraukė į Niurnbergą ir 1732 m., sulaukęs garbingo amžiaus, patyrė jau daug gausesnio būrio evangelikų išvarymą iš Zalcburgo.

Maždaug tuo pačiu metu, tik daug daugiau nei iš Diurnbergo, gyventojų buvo ištremta iš dabartiniame Rytų Tirolyje esančio Deferegentalio (vok. *Deffereggental*)⁷. Diurnbergiečiai daugiausia prasiskverbė į Saksoniją, o Deferegentalio gyventojus per Tirolių nepalankiomis oro sąlygomis keliai nuvedė į evangeliškuosius Imperijos miestus Pietų Vokietijoje. Šie įvykiai buvo paviešinti Imperijoje, ir evangeliškieji luomai pareiškė priekaištus Zalcburgo arkivyskupui. Šis nesugalvojo geresnio pasiaiškinimo kaip tik tai, kad ištremtieji esą maištininkai ir naujos sektos šalininkai, kurių negina 1648 m. Vestfalijos taikos sąlygos; tuo tarpu šie apklausų metu vienareikšmiškai ir raštiškai prisiekdavo laikąsi Augsburguro išpažinimo, *Confessio Augustana*.

² Trumpą apibūdinimą žr.: ORTNER, F. Erzbistum Salzburg. In *Die Bistümer des Heiligen Römischen Reiches von ihren Anfängen bis zur Säkularisation*. Hrsg. von E. GATZ. Freiburg im Breisgau, 2003, S. 631-654.

³ Plg. OPGENOORTH, E. Verfassung, Verwaltung, Recht und Militär im Herzogtum Preußen 1525-1660. In *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens*. Hrsg. von E. OPGENOORTH. Teil 2/1, Lüneburg, 1994, S. 30-50; *Ibid.*, Teil 2/2, S. 13-23.

⁴ 1773 m. sausio 31 d. Frydricho II Didžiojo karališkojo kabineto įsakymu. BÄR, M. *Westpreußen unter Friedrich dem Großen*. Bd. 2: Quellen (Publicationen aus den K. Preußischen Staatsarchiven, Bd. 84). Leipzig, 1909, Nr. 113, S. 121; Nr. 171, S. 180.

⁵ Plg. FLOREY, G. *Geschichte der Salzburger Protestanten und ihrer Emigration 1731/32*. Wien/Köln/Graz, 1977, S. 60-63. Garsioji Josepho Schaitbergerio „Egzulianto paguodos giesmė“ (*Trostlied eines Exulanten*) čia išspausdinta 63 p.

⁶ HOHLWEIN, H. Schaitberger, Joseph. In *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen, 1961, 3. Aufl., Bd. 5, S. 1382 f.

⁷ Plg. FLOREY, G. *Op. cit.*, S. 64-73.

Šioje vietoje reikia pasakyti keletą dalykų apie to meto Imperijos teisinę padėtį⁸. Oficialių Imperijos krikščionių tikėjimo konfesijų pripažinimo klausimas buvo išspręstas 1648 m. Osnabriuko sutartimi⁹. Kitaip nei 1555 m. Augsburgo religinės taikos nuostatose, čia jau pripažįstami ir reformatai, kurie sutartyje drauge su liuteronais vadinami bendru evangelikų vardu. Osnabriuko sutartis buvo reikšminga Imperijos teisei sistemai, o Zalcburgui jos svarba buvo vidutinė, kadangi Zalcburgo evangelikai buvo liuteronai. Kokia gi buvo „ius reformandi“ ir kaip toleruoti kito tikėjimo pavaldiniai? Po 1555 m. išpopuliarėjusi formulė „cuius regio eius religio“ – teisė keisti pavaldinių konfesiją pagal valdovo valią – buvo apribota atsižvelgiant į 1624 m., kurie buvo įvardyti kaip „įprastiniai metai“, situaciją. Vis dėlto valdovams leista toleruoti kitos religijos pavaldinių neviešąją tikėjimo praktiką namuose. Antra vertus, kito tikėjimo pavaldiniams suteikta teisė emigruoti, tačiau valdovai privalėjo duoti trejus metus laiko tam pasirengti. Taigi pastarieji gavo įrankį priversti pavaldinius išvykti iš šalies. Šios taisyklės neabejotinai galiojo ir Imperijoje esančiai Zalcburgo arkivyskupijai.

Pagal Imperijos įstatymus, evangelikų pozicija vyskupijoje buvo silpna, kadangi jiems 1624-aisiais, „įprastiniais metais“, viešojo tikėjimo praktika uždrausta ir toleruota tik tuo metu paplitusi surinkimų pobūdžio praktika namuose. Teisė emigruoti, parduoti nekilnojamąjį turtą ir pasinaudoti jau minėtu trejų metų terminu bei galimybė pakartotinai sugrįžti – neva likusiems teisiniams klausimams išspręsti – vis dėlto išliko. Šios teisės Diurnbergo ir Deferegentalio gyventojų atžvilgiu buvo šiurkščiai pažeistos. XVII a. pab. dėl politinių aplinkybių nebuvo jokios galimybės patenkinti tremtinių pretenzijų arkivyskupijai, tad pastarieji tapo aukomis. Bereikia pateikti įrodymus, kad Zalcburgo arkivyskupija 1731–1732 m. tokiu būdu pažeidė Imperijos teisę¹⁰.

1727 m. spalio 4 d. baronas Leopoldas fon Firmianas (*Leopold Freiherr von Firmian*) išrinktas naujuoju Zalcburgo arkivyskupu¹¹. Jis buvo kilęs iš Tirolio, prieš tapdamas arkivyskupu ėjo įvairias pareigas Zalcburge. Firmiano valdymo metai paženklinoti žinomais tikėjimo ir politikos pokyčiais, dėl kurių jo arkivyskupija įgijo abejotiną reputaciją; tik vėliau naujosios kultūros apraiškos suteikė Zalcburgui dabartinį prestižą. Pagrindiniu savo griežtos konfesinės politikos vykdymo padėjėju jis pakvietė tapti iš itališkųjų Pietų Tirolio kilusį Jeronimą Christianą fon Ralį (*Hieronymus Christian von Rall*), kuris buvo paskirtas rūmų kancleriu. Firmianas konfesinėje politikoje linko į panašius santykius, kurių siekė Ispanijos Pilypas II. Stoti į kovą su evangelikais jis pirmiausia pakvietė jėzuitus iš Bavarijos, tačiau jų pastangos buvo bevaisės. Kalbos apie evangelikų persekiojimą netrukus pasiekė Reichstagą Rėgensburge (*Regensburg*). Valstiečiai Forstreuteris (*Forstreuter*) ir Hėlenšteineris (*Höllensteiner*), iš pradžių uždaryti į kalėjimą, o paskui išstremti iš šalies, 1729 m. atkeliavo į Rėgensburgą ir įteikė skundą Imperijos evangeliškiesiems luomams atstovaujančiai *Corpus Evangelicorum* institucijai. Pastaroji savo ruožtu pareiškė protestą Zalcburgo delegatams Reichstage. Kaip XVII a., taip ir dabar Zalcburgas tėvynainius evangelikus vadino maištininkais ir eretikais. Tuo norėta pasakyti, kad jie nusipelno ne Vestfalijos taikos protekcijos, o šiurkštaus elgesio. Diplomatiniai Cor-

⁸ Naujausių šio klausimo tyrimų autorė yra: EMRICH, G. *Die Emigration der Salzburger Protestanten 1731-1732. Reichsrechtliche und konfessionspolitische Aspekte*. Münster, 2002.

⁹ Osnabriuko taikos instrumentas išspausdintas šiame leidime: *Instrumenta Pacis Westphalicae*. Barb. von K. MÜLLER. (Quellen zur Neueren Geschichte, Heft 12/13). Bern, 1966, 2. Aufl.

¹⁰ Iš senesnių istorinių tyrimų paminėtinos abi Vroclavo bažnyčios istoriko C. F. Arnold knygos. Jis, remdamasis archyvais iš Zalcburgo ir Vienos, įvykius vaizduoja kultūros istorijos bei religijos istorijos aspektu: ARNOLD, C. F. *Die Vertreibung der Salzburger Protestanten und ihre Aufnahme bei den Glaubensgenossen*. Leipzig, 1900; ARNOLD, C. F. *Die Ausrottung des Protestantismus in Salzburg unter Erzbischof Firmian und seinen Nachfolgern* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Heft 67 u. 69). Halle, 1900-1901; Ūkio istorijos aspektas aptariamas: WALKER, M. *Der Salzburger Handel. Vertreibung und Errettung der Salzburger Protestanten im 18. Jahrhundert* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 131). Göttingen, 1997.

¹¹ Duomenis apie jo kilmę ir veiklą žr. t. p. FLOREY, G. Op. cit., S. 79; EMRICH, G. Op. cit., S. 15.

pus Evangelicorum veiksmai paskatino Zalcburgo evangelikus drąsiau pripažinti savo tikėjimą. Visa tai buvo našta valdovams, todėl skundų Rėgensburge vis daugėjo. Arkivyskupo griežtumą rodo iki 1731 m. galiojęs draudimas tremtiniams drauge su savimi pasiimti sutuoktinį ir vaikus.

Nėra išlikusios informacijos apie tai, kaip Zalcburgo evangelikai būrėsi įteikdami skundus prieš savo valdovą. Tačiau 1731 m. gegužę septynių Globos teismų atstovams vis dėlto pavyko nepastebėtiems nuvykti į Rėgensburgą ir įteikti skundą 19 000 tikėjimo brolių ir seserų vardu¹². Nupasakoję savo bėdą, jie evangeliškųjų Imperijos luomų paprašė kreiptis į arkivyskupą arba dėl paskyrimo kiekvienam Globos teismui po evangelikų kunigą, arba dėl laisvo pasitraukimo galimybės pagal Vestfalijos taikos sutartį. Šis prašymas sukėlė sąmyšį. Viena vertus, alternatyvus prašymas legalizuoti tikėjimo praktiką peržengė Vestfalijos taikos sutarties ribas. Kita vertus, tokios daugybės žmonių emigracijos, regis, jau nebebuvo galima suvaldyti, juolab kad Rėgensburgą šiuo ankstyvučiu laikotarpiu buvo pasiekę skundai dėl daugybės tikėjimo tremtinių. Zalcburgas į visus pasiuntiniui įteiktus skundus bandė atsakyti vienu raštu, tačiau jis nebuvo įtikinamas ir diplomatinės naudos nedavė. Šie skundai tik dar labiau atskleidė inkvizicines priemones, kurios buvo naudojamos kovojant su krašto evangelikais.

1731 m. liepą rūmų kanclerio Ralio vadovaujama arkivyskupijos komisija išvyko į protestantiškas teritorijas taikyti naujų evangelikų persekiojimo priemonių. Tuo metu evangelikų delegatai susirinko Švarcache aptarti tolesnių veiksčių ir patvirtinti tikėjimo išpažinimą. Arkivyskupo komisija grįžo su daugiau nei 20 000 evangelikų tikėjimą išpažįstančių asmenų sąrašu¹³. Be to, daug pavienių asmenų tikėjimo išpažinimus buvo įteikę raštu. Daugiausia valstiečių skundų buvo nukreipta į jų parapijų katalikų kunigo elgesį, į griežtas tikėjimo bausmes ir pasaulietinio pobūdžio apribojimus. Arkivyskupas ėmė rengtis sulaukyti evangelikus jėga. Jis net paprašė imperatoriaus Karolio VI karinės pagalbos, tuo sudarydamas jam didelių diplomatinų keblumų¹⁴, kadangi imperatoriui, siekiančiam įgyvendinti „Pragmatinę sankciją“, t. y. įvesti moterišką paveldėjimo liniją (Maria Theresa), reikėjo ir evangeliškųjų Imperijos luomų paramos. Ruošiantis vykdyti naujas apklausas ir suėmimus, Rėgensburgą vėl pasiekė nedidelė evangelikų deputacija¹⁵, tačiau dauguma pasiuntinių buvo suimti ir įkalinti Zalcburgo Aukštutinėje pilyje. Jiems Rėgensburge *Corpus Evangelicorum* pranešė, kad gimtajame Zalcburge laisvos tikėjimo praktikos išsikovoti neįmanoma. Taigi tapo aišku, kad belieka vienintelė išeitis – emigruoti iš šalies. Tačiau kur?

1731 m. spalį evangelikų tikėjimo Imperijos luomų atstovai Rėgensburge ėmėsi aktyvios veiklos ir nusiuntė imperatoriui memorandumą¹⁶. Jame buvo skundžiamasi, kad varžoma Zalcburgo evangelikų emigracijos laisvė. Jų siūlymas – paritetiniu principu sudaryti komisiją, kuri ištirtų padėtį Zalcburge ir sudarytų tolesnių veiksčių planą – atėjo per vėlai. Arkivyskupo prašymu, imperatorius jau buvo išsiuntęs kariuomenę į arkivyskupiją, kadangi panaši padėtis neva jau formavosi ir kaimyninėse Habsburgų žemėse. Kita vertus, arkivyskupas stengėsi nuslėpti nuo imperatoriaus tikrąją padėtį arkivyskupijoje. Rugsėjo pabaigoje buvo suimti evangelikų valstiečių vadai. Juos bandyta, tačiau nesėkmingai, priversti prisipažinti rengus sukilimus prieš žemės valdovą. Imperatorius Karolis VI patarė suimtuosius paleisti ir, nupirkus iš jų turtą, išstremti iš šalies. Galbūt tuomet, pavyzdžiui, su kapucinų misijos pagalba bus galima pasiekti daugiau. Imperijos evangelikų tikėjimo kunigaikščiai skundėsi Zalcburgo arkivyskupo pasiuntinio elgesiu Rėgensburge, kadangi šis jų protestų valdovui neperduodavo. Karalius Frydrichas Vilhelmas I ir kiti

¹² Plg. FLOREY, G. Op. cit., S. 85-89; EMRICH, G., Op. cit., S. 20 f.

¹³ Tikslius duomenis pateikė dar ARNOLD, C. F. *Vertreibung...*, S. 56.

¹⁴ FLOREY, G. Op. cit., S. 97.

¹⁵ Peteris Helenšteineris iš Verfero, Nikolausas Forstreuteris iš Šv. Johano ir Andreas Gappas iš Radštato, minimi FLOREY, G. Op. cit., S. 100.

¹⁶ Pažodžiui cituojama FLOREY, G. Op. cit., S. 108.

kunigaikščiai grasino, kad jei imperatoriui nepavyksią įkalbėti arkivyskupo nusileisti, jie būsią priversti imtis priespaudos katalikų tikėjimo pavaldinių atžvilgiu.

1731 m. spalio 31 d. arkivyskupas pasirašė vadinamąjį emigracijos patentą¹⁷, kurį visoje šalyje leido iškabinti tik būdamas tikras, jog tai nesukels visuotinio maišto. Taip prasidėjo Zalcburgo evangelikų trėmimai, nors tuo metu dar visiškai nebuvo nuspręsta, kur tiems tūkstančiams žmonių reikia išsikelti. Tekste pirmiausia teigiama, kad evangelikų tikėjimo pavaldiniai rengę maištą. Toliau vis dėlto pripažįstama, kad iš šalies ištremiami Augsburgio ir reformuoto tikėjimo šalininkai. Paskui išvardytos atskiros socialinės grupės ir nurodoma ypatinga jų paskirtis. „Neįsitvirtinę“ gyventojai, t. y. žemės nuosavybės neturintys padienininkai, darbininkai ir tarnai, turį per aštuonias dienas su visa manta išvykti iš šalies. Tarp jų buvo ir arkivyskupijoje tarnybą turėję asmenys. Miestiečiai ir amatininkai dėl evangelikų tikėjimo pripažinimo laikomi sulaužę priesaiką ir taip pat turį palikti šalį. „Įsitvirtinę“ gyventojai privalą iškeliauti iš šalies po trijų mėnesių, per kuriuos galintys parduoti turtą. Pasiimtas turtas buvo apmokestintas 10 proc. Visi išvykstantieji turėję išsiregistruoti raštiškai. Evangelikams pareikšti tokie nepagrįsti kaltinimai, kad net šalies Katalikų bažnyčia laikė juos perdėtais ar neesminiais.

Emigracijos patentas buvo ne žemės valdovo malonės ženklas, kaip teigė arkivyskupas, o šiurkštus Imperijos teisės pažeidimas, kaip buvo manoma Rėgensburge¹⁸, juolab kad iškeliauti teko žiemą per ledą ir sniegą. Arkivyskupas imperatoriui pasiūlė emigrantus apgyvendinti Bosnijoje, Serbijoje ir Valakijoje. Iš Vienos arkivyskupas paragintas¹⁹ atsižvelgti į Imperijos teisę ir laikytis trejų metų termino, kitaip galįs tikėtis represijų. Iš arkivyskupo laukta naujo emigracijos patento. Tokią viltį išreiškė ir evangeliškieji Imperijos luomai. Tačiau pasiekta nedaug, kadangi ir šiuo atveju, kaip matome iš tolesnių įvykių, veiksmingų nurodymo vykdymo priemonių imtasi nebuvo.

1731 m. lapkritį turėjo prasidėti „neįsitvirtinusių“ trėmimai²⁰. Iki to laiko dar nebuvo numatyta, kaip bus keliaujama per kaimyninius katalikiškus kraštus. Daugiausia buvo kalbama apie 4 000 žmonių. Bavarijos ir Tirolio žemių valdovai į savo teritoriją sunkiai įsileido pirmuosius 1 000 asmenų. Pastarieji kelias savaites turėjo praleisti pasienyje nežmoniškomis sąlygomis, kol po Zalcburgo arkivyskupijos įgaliotinio derybų Bavarijoje ir Tirolyje jiems pagaliau leista keliauti toliau. Bavarija pareikalavo Zalcburgo padengti išlaidas. Be išankstinio pasirodymo tėvynę palikusi žmonių vilkstinė keliavo be tikslo. Galiausiai emigrantai pateko į Imperijos miestus Kaufbeureną, Memmingeną ir Augsburgą. Ten galėjo likti tik dalis jų, kiti per Ulmą traukė toliau į Vurtembergą. Kaip tik tie neįsitvirtinusių tuomet ir pakenkė Zalcburgo reputacijai. Zalcburgas pateko į nepalankią diplomatinę padėtį.

Neatlaikę imperatoriaus ir Imperijos luomų spaudimo, arkivyskupas ir jo rūmų kancleris bandė paskatinti evangelikų tikėjimo valstiečius pačius pasiprašyti išvykimo datos, taip tikėdamiesi išvengti trejų metų termino. Tačiau šios pastangos didelio pasisekimo neturėjo. 1732 m. vasarį Zalcburge pasirodžius imperatoriaus pasiuntiniui, arkivyskupas pakartojo ankstesnius kaltinimus evangelikų atžvilgiu, kurie buvo atmesti kaip nepagrįsti²¹. Tuo metu buvo sufalsifikuoti keleto valstiečių prašymai neva leisti išvykti iš šalies pavasarį (per Jurgines). Žinia apie šių prašymų atsiradimą pasiekė ir Vieną. Arkivyskupas nepaisė grasinimų, pvz., Danijos ir Prūsijos karalių, ketinusių kompensuoti Zalcburgo evangelikų patirtus nuostolius jų šalių Katalikų bažnyčios sąskaita, ir savo griežtos laikysenos neatsisakė.

¹⁷ Visas tekstas pateikiamas: BEHEIM-SCHWARZBACH, M. *Friedrich Wilhelms I. Colonisationswerk in Lithauen, vornehmlich die Salzburger Colonie*. Königsberg, 1879, S. 358-368; turinys išsamiai atpasakojamas: FLOREY, G. Op. cit., S. 114-127; plg. t. p. EMRICH, G., Op. cit., S. 31-34.

¹⁸ Imperijos luomų evangelikai kalbėjo apie įstatymų pažeidimą, cituojama EMRICH, G. Op. cit., p. 29 f.

¹⁹ Iš dalies pažodžiui cituojama FLOREY, G. Op. cit., S. 145.

²⁰ Plg. FLOREY, G. Op. cit., S. 137-144.

²¹ Remiantis Zalcburgo archyvo emigrantų bylomis iš Vienos, žr.: FLOREY, G. Op. cit., S. 146 f.

1732 m. vasario pradžioje arkivyskupas „įsitvirtinusiems“ Zalcburgo evangelikams liepė pranešti, kad per ateinančias Jurgines, balandžio 24 d., remiantis neva jų pačių pasirašytais prašymais, privalantys išvykti iš šalies. Tuo metu jų kelionės tikslas, kaip ir „neįsitvirtinusių“ atveju, vis dar buvo nežinomas. Situacija pasikeitė staiga, vasario 2 d. Prūsijos karaliui Frydrichui Vilhelmui I išleidus garsųjį kvietimo patentą²². Kvietime kreipiamasi į Zalcburgo arkivyskupijos evangelikų tikėjimo brolius ir seseris, persekiojamus dėl tikėjimo, ir siūloma jiems apsigyventi tam tikrose Prūsijos karalystės administracinėse teritorijose. Imigrantų iš Zalcburgo skaičius ribojamas nebuvo. Visų Imperijos luomų prašoma nekliudomai praleisti zalcburgiečių vilkstines pro savo valdas ir krikščioniškai juos paremti. Zalcburgiečiams, kaip būsimiems pavaldiniams, prižadėta, kad Rėgensburge ir Halėje (prie Saalės upės) jie gaus finansinę paramą, t. y. dienpinigių. Apsigyvenus Prūsijoje jiems bus suteiktos šalyje galiojančios teisės ir privilegijos. Galiausiai jiems prižadėta, kad keldami pretenzijas į arkivyskupijoje turėtą turtą gali tikėtis karaliaus paramos.

Kalbant apie karaliaus kvietimą, be jau aprašytos sunkios Zalcburgo evangelikų padėties, reikia paminėti dar dvi aplinkybes. Viena vertus, tai religingumas paties karaliaus, kurio dvasinė laikyse-na buvo stipriai veikiamą Halės pietizmo²³. Šį faktą pabrėžti būtina, kadangi istorikams dažnai sunku pripažinti tikėjimo, kaip valdovų elgesio motyvacijos, svarbą. Karaliaus nuostatų įrodymas yra tai, kad abiejų minėtų Zalcburgo evangelikų pasiuntinių, 1731 m. atvykusių iš Rėgensburgo į Berlyną, buvo klausinėta apie evangeliškąjį tikėjimą – tuo metu dar nebuvo net kalbos apie kvietimą, tačiau karalius norėjo išsiaiškinti savo, kaip evangeliškųjų Imperijos luomų atstovo, vaidmenį²⁴.

Antra vertus, tai inspiravo minėtos Prūsijos karalystės vidaus politika. Šalis vis dar kentė Didžiojo 1709–1711 m. maro²⁵, per kurį išmirė maždaug trečdalis gyventojų, pasekmes. Be karaliaus rezidencijos sostinės Karaliaučiaus, daugiausia nukentėjo rytinė šalies dalis, dėl itin didelio lietuvių imigrantų palikuonių skaičiaus vadinta Prūsijos Lietuva. Šios teritorijos kolonizacija prasidėjo dar karaliaus Frydricho I valdymo laikais, tačiau pagrindinius apgyvendinimo darbus, kurie po dviejų dešimtmečių, išleidus kvietimą Zalcburgo evangelikams, dar toli gražu nebuvo baigti, vykdė Frydrichas Vilhelmas I²⁶. Kaip bus minima toliau, kolonizacija tuo metu visgi buvo jau taip toli pažengusi, kad atvykus zalcburgiečiams gyventojai jau skirstomi į senbuvius ir naujakurius.

Nors pagrįstas krikščionišku principu, Prūsijos karaliaus kvietimas nebuvo spontaniškas ar nepagalvotas. Tikroji paskata Frydrichui Vilhelmui I galėjo būti atkeliavusi iš Vienos imperatoriaus rūmų. 1732 m. sausio 4 d. karalius dėkojo už pasiūlymą rašydamas, kad ketina atsiųsti žmogų į Rėgensburgą, kuris keletą emigrantų pakalbintų atvykti į Prūsiją kaip kolonistus²⁷. Tuo metu dar tikrai nebuvo ketinama priimti visų emigrantų. 1731–1732 m. žiemą Berlyne niekas nė neįsivaizdavo, kiek iš viso evangelikų emigruos, juolab kad Zalcburgo arkivyskupo pasiuntinys iš Rėgensburgo 1731 m. pasirašytų 19 000 emigrantų prašymų skaičių pavadino gerokai perdėtu.

Kokios buvo kvietimo patento įgyvendinimo galimybės? Jis Zalcburgo pasiuntiniui Rėgensburge perduotas tik po penkių savaičių – 1732 m. kovo 9 d. Dar prieš tai, sausio 30 d., karalius buvo nusiuntęs

²² Išspausdintas BEHEIM-SCHWARZBACH, M. Op. cit. S. 369 f.; t. p. FLOREY, G. Op. cit., S. 153-155.

²³ Apskritai nepakankamai vertinama BAUMGART, P. Friedrich Wilhelm I. (1713-1740). In *Preußens Herrscher. Von den ersten Hohenzollern bis Wilhelm II.* Hrsg. von F.-L. KROLL. München, 2000, S. 134-159; kitoks vertinimas HINRICHS, C. *Preußentum und Pietismus.* Göttingen, 1971.

²⁴ Pabrėžiama FLOREY, G. Op. cit., S. 156.

²⁵ Pagrindinis tiriamausias veikalas, kuriame pateikiami iš bylų surinkti gyventojų duomenys, vis dar yra: SAHM, W. *Geschichte der Pest in Ostpreußen.* Leipzig, 1905.

²⁶ Archyvų medžiaga paremtas ir šis tyrimas: TERVEEN, Fritz. *Gesamtstaat und Retablissement. Der Wiederaufbau des nördlichen Ostpreußen unter Friedrich Wilhelm I. 1714-1740* (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft, Bd. 16). Göttingen, 1954.

²⁷ Abu raštai cituojami ARNOLD, C. F. *Vertreibung...*, S. 112 f.; FLOREY, G. Op. cit., S. 157.

į Rėgensburgą Johaną Gėbelį (*Johann Göbel*) kaip komisarą, kuris turėjo užmegzti pirmuosius ryšius su emigrantais. Tuo metu „neįsitvirtinusių“ trėmimas dar nebuvo baigtas, kadangi tam trukdė Bavarijos ir Tirolio keliamos kliūtys. Tremtinių keliai, kaip jau minėta, nuo Rėgensburgo, kaip atskaitos taško, buvo toliau į vakarus. Todėl kovo mėnesį Gėbelis nuvyko į Donauwörthą informuoti tremtinių apie karaliaus kvietimą²⁸. Šį netikėtą posūkį emigrantai vadino Dievo dovana, kadangi apie ankstesnes diplomatinės pastangas nieko nežinojo. Artėjant pavasariui ir karaliui prižadėjus dienpinigių, emigrantų nuotaika pavirto vilčių kupinos ateities laukimu. Tačiau net ir 1732 m. pavasarį Berlyne vis dar nebuvo žinoma, kiek evangelikų iš tiesų vyks iš Zalcburgo į Prūsiją. Ir kai Brandenburgo-Prūsijos diplomatinių svarstymų metu pasklido gandas, kad emigrantų priėmimas sustabdomas, kuriam laikui sutriko ne tik emigrantai, bet ir pietvakarinių vokiečių žemių valdovai, per kurių teritorijas keliavo ir turėjo būti aprūpinti zalcburgiečiai. Atvykus naujoms emigrantų grupėms, karalius Frydrichas Vilhelmas I priėmė sprendimą, iš pradžių neatsižvelgęs, kaip Prūsija pasirodys priimti emigrantus, ir paskelbė: „Labai gerai. Garbė Dievui! Kokią maloną Dievas siunčia Brandenburgui! Nes ji tikrai skirta Dievo.“²⁹

Daugelyje vietovių „Prūsijos karaliaus emigrantams“ buvo renkamos aukos³⁰, kuriomis buvo sušelpti ir šie emigrantai, ir tie, kurie išvyko vėliau. Per Imperijos teritoriją traukiantys Zalcburgo tremtiniai tapo daugybės paveikslų ir kitokių meno kūrinių objektai, kuriuos galima pamatyti prieš trisdešimt metų Angelikos Marsch išleistoje knygoje³¹.

Emigrantų vilkstinė, iš kurios apie 800 žmonių Johanas Gėbelis priėmė Harbuge (*Harburg*), esančiame į šiaurę nuo Donauwörtho, 1732 m. kovo pabaigoje leidosi į kelionę. Kelias³² pirmiausia vedė per Ansbacho-Bayreutho (*Ansbach-Bayreuth*) markgrafo valdas. Kadangi Bambergo arkivyskupija emigrantų neįsileido, jie traukė toliau per Niurnbergą ir Erlangeną į fogto žemę. Iš ten per Gėrą (*Gera*) ir Veisenfelsą (*Weissenfels*) – į Halę. Vadovavimą perėmė heroldo karo taryba. Čia juos priėmė Frankės įstaigų vadovai. Garsiojoje našlaičių prieglaudoje emigrantus aprūpinę biblijomis, prie jų kaip sielovadininkai prisijungė keli teologijos studentai. Tarp jų buvo Kallinovo (*Kallinowen*) kunigo sūnus Johanas Frydrichas Breueris (*Johann Friedrich Breuer*)³³, kuris iš pradžių studijavo Karaliaučiuje, o vėliau – Halėje. 1732 m. gegužę Berlyno Įgulos bažnyčioje jis buvo išventintas ir paskirtas zalcburgiečių pamokslininku. Potsdame pirmuosius zalcburgiečius pasitiko karališkoji šeima. Šaltiniuose išlikusi dažnai cituojama karaliaus kartota frazė: „Jums bus gera, vaikai, jums pas mane bus gera.“ Tai įrodo patriarchalinį rūpestį karaliaus, kuriam rūpėjo ne vien jo garsieji „aukštaūgiai vyrukai“ (vok. *Lange Kerls*, liaudiškas aukšto ūgio karių gvardijos pavadinimas – *vert. past.*). Iš Berlyno emigrantai keliavo į Ščeciną (lenk. *Szczecin*, vok. *Stettin*), iš ten jų laukė kelionė penkiais laivais jūra į Karaliaučių / Koenigsbergą, atvykeliams iš Alpių buvusi labai sunki. Su šia grupe keliavęs kunigas Breueris stengėsi įkvėpti jiems drąsos. Atvykimo dienos buvo 1732 m. gegužės 27 d. – birželio 11 d. Nuo 1731 m. lapkričio iki 1732 m. kovo, padalinti į septynias grupes, tėvynę iš viso paliko 4 184 neįsitvirtinę Zalcburgo evangelikai³⁴. Dėl išlikusių Zalcburgo archyvų

²⁸ ARNOLD, C. F. *Vertreibung...*, S. 120 aprašo sunkumus, su kuriais Gėbeliui teko susidoroti vien dėl kelių infrastruktūros ir daugybės teritorinių sienų. Plg. t. p. FLOREY, G. Op. cit., S. 159 f.

²⁹ Cituojama ARNOLD, C. F. *Vertreibung...*, S. 162; FLOREY, G. Op. cit., S. 157.

³⁰ Cituojama FLOREY, G. Op. cit., S. 160.

³¹ MARSCH, A. *Die Salzburger Emigration in Bildern*. Weissenhorn, 1986, 3. Aufl., S. 148; Peterio Conrado Monatho 1732 m. Niurnbergo žemėlapyje vaizduojami emigrantų keliai iš Zalcburgo per Imperiją į Prūsiją.

³² Šios grupės kelias iš Harburgo iki Berlyno ir sustojimo vietos aprašytos ARNOLD, C. F. *Vertreibung...*, S. 132-142; FLOREY, G. Op. cit., S. 160-164.

³³ MÖLLER, F. *Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945*, Biographischer Teil, Nr. 958; Už bibliografinės dalies kopiją esu nuoširdžiai dėkingas Hamberge gyvenusiam p. dr. Reinholdui Helingui (1927–2008).

³⁴ Šie duomenys pateikiami FLOREY, G. Op. cit., S. 165.

turime tikslus duomenis. Kiti trėmimai vyko sąlygomis, kurias galima palyginti su traukimusi iš Rytų Prūsijos 1944–1945 m. žiemą, todėl dalies šių žmonių likimas yra nežinomas.

Įsitvirtinusieji Zalcburgo evangelikai iki paskutinės akimirkos tikėjosi, kad imperatoriaus ir *Corpus Evanvelicorum* raginimai bei protestai palenks arkivyskupą, ir šis skirs jiems trejus metus laiko pasiruošti. Tačiau veltui: Firmianas savo konfesinių-politinių tikslų siekė negailestingai³⁵. Taigi Šv. Jurgio dieną imtasi priemonių pradėti emigraciją. Tik dėl techninių aplinkybių – mat tremtinių buvo per daug, kad visi galėtų vykti drauge – trėmimo laikas padalintas į kelis mėnesius. Nuo 1732 m. gegužės 6 d. iki rugpjūčio 6 d., suskirstyti į 16 grupių, iš šalies išvyko daugiau nei 16 000 žmonių³⁶. Jie buvo kilę iš 16 Globos teismų apygardų. Daugiausia gyventojų išvyko iš Werfeno-Bišofshofeno (*Werfen-Bischshofen*) – beveik 4 000; iš Radštato (*Radstadt*) – per 3 000, iš Goldego-St. Veito (*Goldegg-St. Veit*) – daugiau kaip 2 800, o iš Pongau regione esančio St. Johano (*St. Johann*) – beveik 2 300 žmonių. Atitinkamas didžiulis buvo apleistų, dabar jau parduodamų, ūkių skaičius – visoje teritorijoje beveik 1 800. Kai kuriose Globos teismų apygardose smarkiai sumažėjo gyventojų skaičius. Evangeliškojo judėjimo vadai, kurie iki pat to laiko buvo uždaryti į nelaisvę Zalcburgo Aukštutinėje pilyje, ištremti su pačia pirmąja grupe, tarp jų ir kalvis iš Hiutau (*Hüttau*) Rupertas Stulebneris (*Rupert Stulebner*).

Kitaip nei neįsitvirtinusių gyventojų emigracija, įsitvirtinusių išvykimas buvo gerai organizuotas. Arkivyskupo valdžia dar kartą parodė apgavikiškumą: rūmų kancleris Ralis kiekvienai išvykstančiai grupei perdavė raginimą sugrįžti atgal³⁷. Zalcburgo žemės siena buvo kiršta Teisendorfe (*Teisendorf*), kur vadovavimą perėmė Prūsijos komisaras Johanas Gėbelis. Pasiekus Brandenburgo-Prūsijos žemes, globa iki atvykimo į Karaliaučių buvo perduota Heroldo karo tarybai. Atstumą nuo Brandenburgo iki Prūsijos du trečdaliai valstiečių įveikė jūra. Tik trečdalis keliavo sausuma ir turėjo kirsti lenkiškąją Prūsijos karalystės dalį. Pasienio pulkai privalėjo pasirūpinti emigrantų apsauga. Malonių ar ne itin džiugių kelionės išgyvenimo detalių pateikti negalime. Paminėtina, kad Johanas Sebastianas Bachas Leipcige specialiai ta proga sukūrė „Ferulos sonatą“³⁸. Remiantis kitais duomenimis, nei ką tik minėti Gėkingo³⁹, iki 1732 m. rugpjūčio 6 d. iš įsitvirtinusių valstiečių šeimų išvyko 14 179 asmenys. Prie jų prisidėjo 2 134 neįsitvirtinusių, taigi daugiau negu pusė minėto bendro skaičiaus žmonių, kurie, iškeliavę iš Zalcburgo, pakeliui išgirdo apie Prūsijos karaliaus kvietimą ir tuomet patraukė Prūsijon. Emigracija pareikalavo ne tik dvasinių, bet ir fizinių jėgų, ir ją ištvirti sugebėjo ne kiekvienas.

Paskutinis kelionės etapas taip pat buvo gana sunkus⁴⁰. Kelionės laivais ir sausuma metu mirė maždaug 5 proc. emigrantų (805 žmonės). Nuo gegužės 28 d. iki lapkričio 8 d. 66 laivais ir 19 vilkstinių Prūsijos karaliaus rezidencijos miestą ir uostamiestį Karaliaučių iš viso pasiekė 10 265 išgyvenę zalcburgiečiai. Sausumos keliais nuo rugpjūčio 6 d. iki lapkričio 8 d. 11 grupių atkeliavo 5 243 zalcburgiečiai. Vedami vietinių gyventojų, emigrantai perkirto lenkiškąją Prūsijos karalystės dalį, o tada per Marienwerderį (dab. lenk. *Kwidzyn*) arba Prūsijos Olandiją (vok. *Preußisch Holland*) pasiekė buvusios Prūsijos kunigaikštystės teritoriją. Už visą kolonistų atvykimo ir įkurdinimo organizavimą buvo atsakingos Frydricho Vilhelmo I naujai įkurtos valdžios institucijos ir jų darbuotojai. Centrinė

³⁵ Plg. FLOREY, G. Op. cit., S. 166 ff.

³⁶ Florey duomenis pateikia remdamasis: GÖCKING, Gerhard C. G. *Vollkommene Emigrations-Geschichte von denen aus dem Ertz-Biſthum Saltzburg vertriebenen und in dem Königreich Preußen ... aufgenommenen Lutheranern*. Frankfurt/Leipzig, 1734-1737.

³⁷ Išsamiai cituojama FLOREY, G. Op. cit., S. 167 f.

³⁸ Nenurodant šaltinio minima FLOREY, G. Op. cit., S. 168.

³⁹ Šie duomenys nenurodant šaltinio pateikti FLOREY, G. Op. cit., S. 170.

⁴⁰ Duomenys iš BEHEIM-SCHWARZBACH, M. Op. cit., S. 131 f. ir FLOREY, G. Op. cit., S. 172.

valdžios institucija – vidaus ir ūkio politiką kuruojanti Generalinė vyriausioji finansų, karo ir domenų komisija, sutrumpintu Generalinės komisijos pavadinimu, buvo įkurta tik 1723 m., sujungus prieš tai konkuravusias Berlyno institucijas⁴¹. Prūsijoje – kaip atsakinga institucija zalcburgiečių įsikūrimo regione – Generalinei komisijai buvo pavaldi tarpinė tarnyba – Karaliaučiaus karo ir domenų rūmai⁴², kurie privalėjo organizuoti priėmimą ir nukreipti atvykėlius toliau. Šioje vietoje reikia pabrėžti, kad atvykus zalcburgiečiams su jų apgyvendinimu susijusioms problemoms spręsti rytinėje Prūsijos dalyje esančioje Gumbinėje buvo įkurti atskiri Karo ir domenų rūmai⁴³. Dėl šios priežasties naujųjų krašto gyventojų vykimo ir pirmųjų apgyvendinimų bylos yra Karaliaučiaus rūmų archyve.

Daug reikėjo nuveikti valdžiai, kad zalcburgiečiai būtų tinkamai įkurdinti. Apie 2 000 žmonių apgyvendinti vadinamuosiuose vokiškuose valsčiuose, arba senbuvių teritorijoje, Prūsijos vakaruose. Jai priklauso ir pati sostinė su karaliaus rezidencija – Karaliaučiumi. Ten daugiausia, matyt, bus buvę apgyvendinti „neįsitvirtinusių“ zalcburgiečiai, kurie gavo samdomą tarnybą, todėl jais vadovybei ir institucijoms daug rūpintis nereikėjo.

Kitokia padėtis buvo valstiečių, kurie neteko ūkio ir kuriems buvo prižadėta apgyvendinti panašiomis sąlygomis. Taip 14 000 žmonių pateko į Prūsijos Lietuvą, į besiplečiantį Gumbinės rūmų departamentą. Valdžia nuogaštavo, kad naujesiems gyventojams gyventi ir dirbti šio klimato sąlygomis bus sunku. Iš tiesų, per pirmus dvejus metus mirė maždaug 2 000 zalcburgiečių⁴⁴. Naujoje tėvynėje zalcburgiečiai tikėjosi būti apgyvendinti visi drauge. To jie karaliaus buvo prašę dar Berlyne. Rūmų valdžia gavo nurodymą jų pageidavimą kiek įmanoma vykdyti, tačiau nuo to neturį nukentėti „senieji pavaldiniai“⁴⁵. Kitaip nei ankstesnių, gerokai mažesnių, kolonistų grupių, pvz., iš Šveicarijos⁴⁶, atveju, tokios galimybės buvo ribotos. Prūsijos tarnautojai tyrė, kur ir kiek atskiruose valsčiuose buvo vietos naujakuriams apgyvendinti. Zalcburgiečiams buvo naudinga anksčiau atvykusių kolonistų patirtis. Vis dėlto tarp naujųjų valstiečių ir žemesniojo rango valdininkų kildavo nesutarimų. Karalius atsisakė savo mokesčių pažadų. Kraštą reikėjo apgyvendinti, o gyventojams suteikti pakenčiamas gyvenimo ir darbo sąlygas⁴⁷. Po keletą mėnesių trukusios kelionės zalcburgiečių aklimatizacija ir persiorientavimas prie sėslaus gyvenimo būdo kėlė sunkumų, ir karalius iš savo valdininkų buvo priverstas pareikalauti savitvardos ir kantrybės.

Apskritai zalcburgiečių apgyvendinimas vyko gana sparčiai. Jau po dvejų metų pranešta, kiek jų apgyvendinta miestuose ir Gumbinės rūmų departamento valsčiuose. Iš devynių naujųjų miestų

⁴¹ Apie institucijų istoriją plg. KOHNKE, M. Zur Geschichte des Generaldirektoriums 1712/22-1808. In *Aus der Arbeit des Geheimen Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz* [Festschrift Werner Vogel]. Hrsg. von J. KLOOSTERHUIS (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz, Arbeitsberichte, Bd. 1). Berlin, 1996, S. 47-73. Šio fondo bylų, susijusių su zalcburgiečių apgyvendinimu Prūsijoje, pavadinimai surinkti STEIN, N. *Salzburger Emigration und Salzburger in Ostpreußen. Bestandsübersicht zu den Akten des Geheimen Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem*. Bielefeld, 1997, S. 5–18.

⁴² KLAUSCHENZ, R. Die Gründung der ostpreußischen Kriegs- und Domänenkammer zu Königsberg und die Einrichtung einer Kammerdeputation für Gumbinnen. In *Ostdeutsche Gedenktage 1999*. Bonn, 1998, S. 363-368. Karaliaučiaus rūmų zalcburgiečių bylų pavadinimai pateikiami JÄHNIG, B. Das Historische Staatsarchiv Königsberg als Quelle für Salzburger Personen- und Familienforschung. *Altpreußische Geschlechterkunde, Neue Folge*, 1991, Bd. 21, Jg. 39, S. 411-422, ypač p. 412–416.

⁴³ ENGELS, R. *Die preußische Verwaltung von Kammer und Regierung Gumbinnen (1724-1870)* (Studien zur Geschichte Preußens, Bd. 20). Köln, 1974. XVIII a. institucijų istorijos kontekste smarkiai plėstina dėl per mažo rėmimosi archyvu.

⁴⁴ Iki 1733 m. rugpjūčio paminėti 1286 suaugusieji ir 848 vaikai, daugiausia duomenų iš Karaliaučiaus kapinių laidotuvių. *XX. HA Historisches Staatsarchiv Königsberg* (toliau – StA Kbg.), Rep. 5 Kriegs- und Domänenkammer Königsberg, Tit. 21, Nr. 12.

⁴⁵ Plg. BEHEIM-SCHWARZBACH, M. Op. cit., S. 136.

⁴⁶ Kaip nedidelės grupės pavyzdį iš Saksų-Forštėkų fogtijos plg. naują tyrimą: BERWEIN, L. *Die Ansiedlung von Schweizer Kolonisten im Rahmen der Repeuplierung Ostpreußens* (Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen, Bd. 103). Hamburg, 2003.

⁴⁷ Plg. TERVEEN, F. Op. cit., S. 74.

Gumbinėje zalcburgiečių buvo daugiausia – 237. Miestuose iš viso gyveno daugiau nei tūkstantis zalcburgiečių. Iš centrinių valsčių zalcburgiečių skaičiumi pirmavo Įsrutis su 6 778 asmenimis, paskui rikiavosi Ragainė su 2 002 emigrantais. Tilžėje ir Memelyje jų buvo labai nedaug⁴⁸.

1736 m., Gumbinės karo ir domenų rūmams pradėjus veikti savarankiškai, kaip tam tikras krašto apgyvendinimo priemonių apibendrinimas sudaryta ir pradėta pildyti generalinė lentelė⁴⁹, kurioje registruoti keturių centrinių valsčių – Įsruties, Ragainės, Tilžės ir Memelio – valstiečiai. Tuo tikslu visi 50 domeno valsčių privalėjo pateikti ataskaitas Gumbinei. Užfiksuotos tokios gyventojų grupės: 1) zalcburgiečiai, 2) šveicarai, nasauiečiai ir kiti vokiečiai, 3) vadinamieji lietuviai. Pastarieji, kurių dauguma kalbėjo lietuviškai, bet ne visi, čia gyveno prieš atvykstant naujakuriams. Surašyti kiekvienos vietovės namų ūkių šeiminkai. Taigi, galima nustatyti tikslų atskirų grupių gyventojų skaičių kiekviename kaime, išskyrus samdinius. Šie duomenys aiškiai parodo, kiek tankiai zalcburgiečių šeimos gyveno su kitomis gyventojų grupėmis.

Kaip pavyzdį apžvelgsime maždaug 40 kaimų aprėpusią Tolminkiemio parapiją⁵⁰, kurioje 1743 m., netrukus po zalcburgiečių atvykimo, evangelikų kunigu tapo Kristijonas Donelaitis (*Christian Donalitius*, 1714–1780). Ši parapija nebuvo tipinė Gumbinės rūmų departamento parapija, kadangi joje zalcburgiečių skaičius buvo mažesnis negu kitose apylinkėse; vis dėlto ir iš šių duomenų galima susidaryti apgyvendinimo aplinkybių vaizdą. Parapijos ribos nesutapo su minėtų 50 domeno valsčių ribomis; tuo metu Tolminkiemio parapijos kaimai priklausė Kiautų, Tolminkiemio ir Valdaukelio valsčiams. 1736 m. generalinėje lentelėje tik penkiuose šios parapijos kaimuose užregistruotos zalcburgiečių šeimos: vienuolika šeimų Lenkiškiuose, septynios šeimos Romintoje ir viena šeima Texlene (*Texlen*), kuris priklausė Kiautų valsčiui, ir dvi šeimos Kiaunėse bei trys Mockūnuose, priklausiusiuose Tolminkiemio valsčiui⁵¹. Iš lentelės matyti, kad Lenkiškiuose ir Mockūnuose zalcburgiečiai tuo metu sudarė pusę, kituose kaimuose, lyginant su vietinėmis šeimomis, – mažesnę dalį gyventojų. Reikėtų iširti, kaip šios emigrantų iš Zalburgo šeimos, priklausiusios Kristijono Donelaičio parapijai, įsikūrė jo ilgo kunigavimo metu. Šios parapijos kaimuose zalcburgiečiai tapo ne valstiečiais kulmiškiais, o domeno valstiečiais arba lažininkais be prievolės eiti lažą. Visi valstiečiai su jiems priklausančia žeme ir mokesčiais suregistruoti domeno valsčių sąskaitinėse knygos. XVIII a. valsčiai kas šešerius metus buvo išnuomojami, todėl su kiekviena nauja nuoma rūmams Gumbinėje patikrinti būdavo pateikiamos nuomininkų ataskaitos su „rinkliavos lentelėmis“⁵².

Zalburgo valstiečiams, kaip įprasta naujakuriams, mokestinė prievolė paskirta ne iškart. Abiejuose Tolminkiemio valsčiaus kaimuose – Kiaunėse ir Mockūnuose – zalcburgiečiai pirmą kartą paminėti tik 1740–1746 m. nuomos laikotarpiu⁵³. Lenkiškių ir Romintos kaimuose vienuolika zalcburgiečių, t. y. dvi šeimos, minimos jau 1734–1740 m. nuomininkų sąrašė, tačiau sudarant šią lentelę kilo nesklandumų, todėl tik 1740–1746 m. lentelė išsamesnė⁵⁴. Joje iš 1736 m. kolonistų sąrašo minimas ir Gerge Langeckeris iš Texleno, po kurio laiko iš dokumentų dingęs, ir nuo tol Texlene zalcburgiečių nebebuvo. Panagrinėjus mokestinius sąrašus Kiautuose iki 1781–1787 m. ir 1782–1788 m. nuomos laikotarpio Tolminkiemyje, t. y. dešimtmetį po evangelikų kunigo Donelaičio mirties, pasirodė, kad ir zalcburgiečių šeimų, ir kitų valstiečių skaičius mažai tepakito. Ne visose lentelėse nurodoma šeimų kilmė, tačiau zalcburgiečių šeimos atpažįstamos iš pavardžių. XVIII a. 9-ajame dešimtm. Kiaunėse

⁴⁸ Plg. BEHEIM-SCHWARZBACH, M. Op. cit., S. 165 f.

⁴⁹ *Amtsbauern und Kölmer im nördlichen Ostpreußen um 1736*. Hrsg. von H. KENKEL (Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen, Bd. 23). Hamburg, 1972, 2. erg. Aufl., 1981.

⁵⁰ Dėl vietovės istorijos plg. ROTHE, W. *Kirchspiel Tollmingkehmen im Landkreis Goldap in Ostpreußen*. Ohne Ort, 2005.

⁵¹ *Amtsbauern und Kölmer*. Op. cit., S. 47 b ir 76 a.

⁵² StA Kbg., Prästationstabellen (toliau – PT).

⁵³ StA Kbg., PT Tollmingkehmen 2 (1740/46).

⁵⁴ StA Kbg., PT Kiauten 2 (1734/40) ir 3 (1740/46).

ir Mockūnuose trys ar du zalcburgiečiai aiškiai išskirti iš baudžiauninkų kaip „laisvieji valstiečiai“. Devyni zalcburgiečiai Lenkiškiuose ir tiek pat Romintoje išskirti kaip „valstiečiai kolonistai“⁵⁵.

Zalcburgiečiai turėjo ir savo įstaigų arba jas steigė. 1736 m. rugsėjo 17 d. įkurtas „Bendrijų kontraktas“ („*Sozietäts-Kontrakt*“)⁵⁶ gali būti laikomas teisine įsikūrimo Prūsijoje pabaiga. Jame zalcburgiečiai sugebėjo išsiderėti, kad už kitus mokesčius bus visam atleisti nuo darbo ponui prievolės – lažo. Buvo kalbama apie zalcburgiečių „koloniją“, nors jiems, kaip minėta, gyventi atskirais kaimais nebuvo sąlygų. Zalcburgiečiai savo gimtinę Alpėse paliko norėdami išsaugoti evangelikų tikėjimą ir priėmė karaliaus Frydricho Vilhelmo kvietimą, todėl itin didelis dėmesys buvo skiriamas sielovadai. Reikia paminėti sielovadininkus, kurie zalcburgiečiams buvo priskirti dar keliaujant per Halę. Keturis kuničius jiems skirti pažadėjo karalius⁵⁷. Taip pat turėjo būti pastatytos fachverkinės bažnyčios ant akmeninių pamatų. Johanui Frydrichui Breueriui ir jo tarnybos broliams, ypač pirmaisiais metais, teko itin sunkus darbas, juolab kad nuolat reikėjo keliauti iš vienos vietos į kitą. Be to, Breuerio užduotis buvo zalcburgiečių gyvenvietėse įsteigti mokyklas ir įdarbinti mokytojus. Tinkamų kandidatų jis ieškodavo tarp zalcburgiečių. 1735 m. jau veikė 280 mokyklų, kurių mokytojai gaudavo ir nedidelį atlyginimą⁵⁸.

Gumbinėje zalcburgiečiams pastatyta bažnyčia, kuri atstatyta po Antrojo pasaulinio karo, sovietų valdymo laikotarpiu. Gumbinėje, kur buvo įsteigti Karo ir domenų rūmai, susikūrė Rytprūsių zalcburgiečių centras. Jam priklausė 1739 m. pastatyta iš bažnyčioje surinktų aukų finansuojama ligoninė. Baigiant reikia paminėti, kad šios įstaigos biudžetas buvo padidintas, kadangi Prūsijos valstybė emigrantams iš tiesų padėjo sėkmingai išsireikalauti kompensacijas už tėvynėje likusį nekilnojamąjį turtą. Karaliaus pasiuntiniai tuo tikslu nuvyko į Zalcburgą ir pardavė emigravusių evangelikų nekilnojamąjį turtą. Kai pinigai pasiekė Prūsiją, ne visi jų savininkai buvo likę gyvi, ir niekam nepriklausančios lėšos pateko į Gumbinės įstaigos biudžetą⁵⁹. Tokia buvo logistinio sumanymo, kurio su įkvėpimu ėmėsi ir jį iki galo įgyvendino Frydrichas Vilhelmas I, pabaiga. Ši aplinkybė taip pat padėjo iš Zalcburgo ištremtiems evangelikams Prūsijoje pasijusti kaip namie.

Rinkliavos lentelėse, kurios pagal XIX a. pr. Prūsijos reformas atskirose naujai suformuotų apskričių parapijose pradėtos sudarinėti maždaug nuo 1815 m., iki XIX a. vidurio randama Rytų Prūsijos kaimuose įsikūrusių zalcburgiečių šeimų pavardžių⁶⁰. Vieningumas ir bendrumo jausmas padėjo zalcburgiečiams ilgai išlaikyti gimtąją vokiečių aukštaičių tarmę. Tik XIX a. pab., kaip ir kiti imigrantai, jie perėmė vadinamojo rytų krašto Prūsijos vokiečių žemaičių tarmę. Vis dėlto tuo metu kai kuriose šeimose vis dar šnekėta vokiečių aukštaičių tarme. 1879 m. „Vokiečių kalbos atlase“ zalcburgiečių tarmės pavyzdžių nepateikiama, vadinasi, tuo metu imigrantų iš Zalcburgo palikuonys rytprūsiečiais buvo tapę jau ir kalbiniu požiūriu. Šio regiono vokiečių žemaičių tarmė skyrėsi nuo kitų Rytų Prūsijos vokiečių žemaičių tarmių, nes buvo stipriai paveikta vokiečių aukštaičių tarmės; tai, kaip matėme, įvyko gana vėlai, todėl ji pavadinta „naujaja prūsų tarme“ (vok. *jungpreußisch*)⁶¹.

Iš vokiečių kalbos vertė Eglė Bukantytė

⁵⁵ StA Kbg., PT Tollingkehmen 8, S. 134 f. ir 250 f.; PT Kiauten 9, S. 470 ir 651.

⁵⁶ Tekstą žr. BEHEIM-SCHWARZBACH, M. Op. cit., S. 187-189.

⁵⁷ Išsamiau, t. p. pažodines citatas žr. ARNOLD, C. F. *Vertreibung...*, S. 195-210.

⁵⁸ Plg. FLOREY, G. Op. cit., S. 174

⁵⁹ Plg. FLOREY, G. Op. cit., S. 177-183. Čia pateikiama raidos iki naujausių laikų apžvalga.

⁶⁰ Tai iliustruoja keturių kaimų, kurie iš pradžių priklausė Brakupėnų valsčiui, vėliau Pilkalnio apskrčiai, pavyzdžiai. Žr. JÄHNIG, B., Op. cit., S. 420-422.

⁶¹ Plg. NATAU, O. *Mundart und Siedlung im nordöstlichen Ostpreußen* (Schriften der Albertus-Universität. Geisteswiss. Reihe, Bd. 4). Königsberg/Berlin, 1937, ypač S. 204-207; RIEMANN, E. Die preußische Sprachlandschaft. In *Festschrift für Friedrich von Zahn*. Bd. 2. Köln/Wien, 1971, S. 1-34, ypač p. 7, 11 f.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai:

- Amtsbauern und Kölmer im nördlichen Ostpreußen um 1736.* Hrsg. von H. KENKEL (Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen, Bd. 23). Hamburg, 1972, 2. erg. Aufl., 1981.
- ARNOLD, Carl Franklin. *Die Ausrottung des Protestantismus in Salzburg unter Erzbischof Firmian und seinen Nachfolgern* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Heft 67 u. 69). Halle, 1900-1901.
- ARNOLD, Carl Franklin. *Die Vertreibung der Salzburger Protestanten und ihre Aufnahme bei den Glaubensgenossen.* Leipzig, 1900.
- BÄR, Max. *Westpreußen unter Friedrich dem Großen.* Bd. 2: Quellen (Publicationen aus den K. Preußischen Staatsarchiven, Bd. 84). Leipzig, 1909.
- BAUMGART, Peter. Friedrich Wilhelm I. (1713-1740). In *Preußens Herrscher. Von den ersten Hohenzollern bis Wilhelm II.* Hrsg. von F.-L. KROLL. München, 2000, S. 134-159.
- BEHEIM-SCHWARZBACH, Max. *Friedrich Wilhelms I. Colonisationswerk in Lithauen, vornehmlich die Salzburger Colonie.* Königsberg, 1879.
- BERWEIN, Lothar. *Die Ansiedlung von Schweizer Kolonisten im Rahmen der Repeuplierung Ostpreußens* (Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen, Bd. 103). Hamburg, 2003.
- EMRICH, Gabriele. *Die Emigration der Salzburger Protestanten 1731-1732. Reichsrechtliche und konfessionspolitische Aspekte.* Münster, 2002.
- ENGELS, Rolf. *Die preußische Verwaltung von Kammer und Regierung Gumbinnen (1724-1870)* (Studien zur Geschichte Preußens, Bd. 20). Köln, 1974.
- FLOREY, Gerhard. *Geschichte der Salzburger Protestanten und ihrer Emigration 1731/32.* Wien/Köln/Graz, 1977.
- GÖCKING, Gerhard C. G. *Vollkommene Emigrations-Geschichte von denen aus dem Ertz-Bisthum Salzburg vertriebenen und in dem Königreich Preußen ... aufgenommenen Lutheranern.* Frankfurt/Leipzig, 1734-1737.
- HINRICHS, Carl. *Preußentum und Pietismus.* Göttingen, 1971.
- HOHLWEIN, Hans. Schaitberger, Joseph. In *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3. Aufl., Bd. 5. Tübingen, 1961, S. 1382 f.
- Instrumenta Pacis Westphalicae.* Bearb. von K. MÜLLER (Quellen zur Neueren Geschichte, Heft 12/13). Bern, 1966, 2. Aufl.
- JÄHNIG, Bernhart. Das Historische Staatsarchiv Königsberg als Quelle für Salzburger Personen- und Familienforschung. *Altpreußische Geschlechterkunde, Neue Folge*, 1991, Bd. 21, Jg. 39, S. 411-422.
- KLAUSCHENZ, Rita. Die Gründung der ostpreußischen Kriegs- und Domänenkammer zu Königsberg und die Einrichtung einer Kammerdeputation für Gumbinnen. In *Ostdeutsche Gedenktage 1999.* Bonn, 1998, S. 363-368.
- KOHNKE, Meta. Zur Geschichte des Generaldirektoriums 1712/22-1808. In *Aus der Arbeit des Geheimen Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz* [Festschrift Werner Vogel]. Hrsg. von J. KLOOSTERHUIS (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz, Arbeitsberichte, Bd. 1). Berlin, 1996, S. 47-73.
- MARSCH, Angelika. *Die Salzburger Emigration in Bildern.* Weißenhorn, 1986, 3. Aufl.
- MÖLLER, Friedwald. *Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945*, Biographischer Teil (Ms.).
- NATAU, Otto. *Mundart und Siedelung im nordöstlichen Ostpreußen* (Schriften der Albertus-Universität. Geisteswiss. Reihe, Bd. 4). Königsberg/Berlin, 1937.
- OPGENOORTH, Ernst. Verfassung, Verwaltung, Recht und Militär im Herzogtum Preußen 1525-1660. In *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens.* Hrsg. von E. OPGENOORTH. Teil 2/1. Lüneburg, 1994, S. 30-50.
- OPGENOORTH, Ernst. Verfassung, Verwaltung, Recht, Militär im Herzogtum Preußen/Ostpreußen 1660-1772. In *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens.* Hrsg. von E. OPGENOORTH. Teil 2/2. Lüneburg, 1996, S. 13-23.
- ORTNER, Franz. Erzbistum Salzburg. In *Die Bistümer des Heiligen Römischen Reiches von ihren Anfängen bis zur Säkularisation.* Hrsg. von E. GATZ. Freiburg im Breisgau, 2003, S. 631-654.
- RIEMANN, Erhard. Die preußische Sprachlandschaft. In *Festschrift für Friedrich von Zahn.* Bd. 2. Köln/Wien, 1971, S. 1-34.
- ROTHE, Wolfgang. *Kirchspiel Tollmingkehmen im Landkreis Goldap in Ostpreußen.* Ohne Ort, 2005.
- SAHM, Wilhelm. *Geschichte der Pest in Ostpreußen.* Leipzig, 1905.
- STEIN, Norbert. *Salzburger Emigration und Salzburger in Ostpreußen. Bestandsübersicht zu den Akten des Geheimen Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem.* Bielefeld, 1997.
- STUPPERICH, Robert. Dr. Paul Speratus, der „streitbare“ Bischof von Marienwerder. *Beiträge zur Geschichte Westpreußens*, 1983, Bd. 8, S. 159-182.
- TERVEEN, Fritz. *Gesamtstaat und Retablissement. Der Wiederaufbau des nördlichen Ostpreußen unter Friedrich Wilhelm I. 1714-1740* (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft, Bd. 16). Göttingen, 1954.
- WALKER, Mack. *Der Salzburger Handel. Vertreibung und Errettung der Salzburger Protestanten im 18. Jahrhundert* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 131). Göttingen, 1997.

EXILE OF EVANGELICALS FROM SALZBURG AND THEIR ACCEPTANCE AND ACCOMODATION IN PRUSSIA

Bernhart Jähnig

Berlin, Germany

Summary

From the beginning of the Reformation to the 18th c., the peasants of the Evangelical Lutheran faith, especially those who lived in the mountainous region of the Archdiocese of Salzburg, managed to resist the persecution of their rulers of the Roman Catholic faith, i.e. Salzburg Archbishops. However, Firmian, who became the new Archbishop in 1727, started implementing his ambition to introduce counter-Reformation in his area at any cost. All the missions of his or his associates or their attempts to make the peasants change their minds failed. The news of the Evangelical persecution spread throughout the Empire and even led to the dissatisfaction of the Emperor of the Catholic faith, as he depended on the favour of the Evangelical stratum of the country. The Archbishop started the deportation of the Evangelicals from the country. In the late autumn of 1731, over 4,000 of the “non-established”, i.e. people who did not own land, were forced to leave their own country, even though they had no idea where to go. Another approximately 16,000 peasants were given somewhat more time to try to sell their farms. In most cases, they managed to do that a bit later, with the help of the Prussian state.

The said measures of the Archbishop of Salzburg in the Empire primarily caused the protests of its Evangelical strata. As early as in February of 1732, when the landless had left the country, King Friedrich Wilhelm I sent the invitations to the deportees to come to his kingdom. At the time, nobody in Berlin knew how many people would accept the invitation. Even after several months, no restrictions were imposed, and all the peasants, including those who left the country for the reasons of faith later, were accepted. Eventually, as many as 16,000 people, observed by the public and led by the King’s representative, travelled via Berlin to the prospective East Prussia. The land, the former Duchy of Prussia, in the 18th c. had lost one third of the population due to the famine and especially the Great Plague that had stricken the eastern part of the country especially hard. For King Friedrich Wilhelm I, who was implementing the programme of repopulation of the deserted areas of his country, the opportunity to accommodate the Salzburgers deprived of their homeland was like a gift from God. It was impossible any more to accommodate them in individual villages, especially in the north-eastern part of the country, therefore, they were accommodated in the neighbourhood of other earlier arrived colonists. The examples of several villages in the parish of Tollmingkehmen illustrate the accommodation of Salzburger families next to other peasants and the settling down of the majority of them. Although there was no possibility to accommodate the immigrants from Salzburg in groups, in terms of organization, they still formed a colony in which they cherished the sense of unity and community for a long time, until their descendants turned into East Prussians in the late 19th c. and adopted the dialect of the local population.